

יואל אליצור

עיר בספר יהושע ותחומי ממלכתו של יאשיהו
תלויים בקוצו של דלת

יש שהוא כותב נקודה אחת וחייב עליה משום כותב ומשום מוחק, יש שהוא מוחק נקודה אחת וחייב עליה משום כותב ומשום מוחק. היך עבידא? היה דל"ת ועשאו רי"ש ורי"ש ועשאו דל"ת חייב משום כותב ומשום מוחק (ירושלמי שבת ז, ג [י ע"ד]).

חילופי דלת וריש הם אולי התופעה השכיחה ביותר בנוסח המקרא, ובפרט בשמות הפרטיים שבו, "לפי שהדלת והרי"ש קרובין בכתבן... יש שהיו קוראים בדל"ת ויש שהיו קוראים ברי"ש ונשארו השמות לפני בני אדם בדלת וברי"ש" (רד"ק, דברי הימים א א, ז). גם בתחום המחקרי – העמדת נוסחה מתוקנת עפ"י כתבי-היד ומתוך שקילה נכונה של חשיבות עדותם עושה לפעמים על ידי גטילת נקודה אחת שתי מלאכות בבת אחת: מלאכת מוחק לגבי הצורה המשובשת, ומלאכת כותב ביחס לצורה הנכונה. וצריך להדגיש, שלא עצם השימוש בכתבי-יד עיקר אלא השימוש הנכון בכתבי-היד, מתוך בחינה שיטתית של טיב עדותו של כל אחד ואחד. לעניין זה המורה הגדול הוא הרב מרדכי ברויאר, בספרו "כתר ארם צובא". אדגים את הדבר בפרט אחד של גאוגרפיה מקראית שיש לו השלכות גם מעבר לתחומו המצומצם.

בספר האנומסטיקון לאוסביוס, ערך דומָה (Δουμᾶ, 21, 78, מהד' מלמד 383; היירונימוס: Duma), נאמר: "דומָה במטה יהודה היום כפר גדול מאוד בדרומא, בתחום אָוּתְרוּפּוּלִיס, (רחוק) ממנה 17 מיל". האנומסטיקון נתכוון ליהושע טו, נב, המונה בין ערי ההר שביהודה את אַרְבּ וְדוּמָה וְאֶשְׁעֵן. הכפר הגדול שהזכיר אוסביוס, 17 מיל מבית גוברין, ידוע עד היום בשם דומָה. בכפר ממצאים ארכיאולוגיים רבים, הכוללים שרידי שתי כנסיות ביזנטיות. במדרונו המערבי ממצא חרסים הלניסטי, רומי, ביזנטי, ימי-ביניים ועות'מני. במדרונו הדרומי-מזרחי ממצא מהתקופה הכנענית הקדומה ומתקופת מלכי יהודה.¹ בעת החדשה הוכר האתר לראשונה כנראה

1. מ' כוכבי, סקר ארכיאולוגי יהודה-שומרון-גולן תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 74 אתרים 213-214. הכנסיות נתגלו ותוארו לראשונה בידי ו' גרן, תיאור גאוגרפי היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, כרך ג: יהודה (ג), תרגום עברי ע"י ח' בן-עמרם לפי מהדורת פריס 1868, ירושלים תשמ"ג, עמ' 245, ונסקרו ביסודיות בידי מאדר: E. A. Mader, *Alt Christliche Basiliken u. Localtradition in Süd-Judäa*, Paderborn 1918 p. 221

יואל אליצור

[2]

בידי ויקטור גרן, והוא זיהה אותו עם דומה המקראית ועם $\Delta\omicron\upsilon\mu\tilde{\alpha}$ (Duma) של אוסביוס והיירונימוס, ומאז מקובל זיהוי זה על הכול.²

ואולם במהדורות התנ"ך החדשות של ברויאר ודוּתן העשויות על פי כתבי־יד שמבית מדרשו של בן־אשר כתוב אַרְבּ וְרוּמָה וְאַשְׁעֵן, רומה בריש. בדיקת המקורות מעלה, שכך היא גרסת שלושת כתבי־היד מבית בן־אשר הידועים כיום לספרי נביאים – כתר, לניגורד וקאהיר. כך גם כותב מנחת שי בשם "כמה ספרים כ"י". קניקוט, דה־רוסי וגניצבורג בהוצאותיהם מנו עשרות כתבי־יד העומדים בגרסה זו, וכן הוא בכתבי־יד תימניים שונים (כגון Br. Museum 127, 130, 131 ע"פ מיקרופילם בספרייה הלאומית בירושלים) ואחרים (כ"י רויכלין, כ"י וטיקן אורבנטי 2).

אף השבעים (A) גורסים $\rho\omicron\upsilon\mu\alpha$, וכך או בדומה לכך ברוב עדי נוסח השבעים,³ כולל נוסחאות הכספלוֹריות; סירו־הכספלה רומא, פשיטתא רומא, וולגאטה Ruma. לעומתם וְרוּמָה היא נוסחת מקראות גדולות ד"ו, ובעקבותיו שאר דפוסים במהדורות שונות עד לְטָרִיס וקורן. בין המקורות היווניים אוסביוס באנומסטיקון הוא ממש בודד. בחילופי הנוסח המרובים שמביאים Brooke & Mclean במהדורת קיימברידג' של תרגום השבעים מצוטט, מלבד אוסביוס, רק כתבי־יד אחד מינוסקולי שבו נמצאת הצורה $\delta\omicron\upsilon\mu\alpha$ אלא שקריאת δ שבו אינה בטוחה...

בדיקת הנוסחאות כשהיא לעצמה מלמדת אפוא באופן חד־משמעי, כי רומה היא הצורה הבלעדית כמעט בכל עדי הנוסח. מכאן שרק באופן מקרי נתגלגלו גרסאות שוליות שהחליפו את הריש בדלת הן למהדורת השבעים (או ההכספלה) שהייתה לפני אוסביוס במאה הרביעית והן לנוסח המקרא שעמד לפני יעקב בן חיים במאה ה־16.

מבחינת ההקשר הגאוגרפי שבפסוקים ביהושע, רומה מנויה בתוך הקבוצה השנייה של ערי מחוז ההר ביהודה. בקבוצה זו ערים תשע, מהן אנו יודעים לזהות את בית תפוח ואת קרית ארבע היא חברון ואולי אף את ציער (= סעיר?).⁴ מקומן של ערים

2. גרן, שם; וראה E. M. Abel, *Géographie de la Palestine* 2, p. 308; *SWP* 3, p. 313; י' פרס, אנציקלופדיה ארץ־ישראל, ב, עמ' 181; ש' לוונשטם, אנציקלופדיה מקראית ב, עמ' 648 ומקורות שם; וכן בפרשנות החדשה ליהושע טו, נב.

3. בשבעים B: $\text{A}\rho\epsilon\mu\ \kappa\alpha\iota\ \text{P}\epsilon\mu\nu\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \Sigma\omicron\mu\alpha$. לאור חילוף הסדר של רומה ואשען גם בשבעים A אין לדעת, אם המיצג של רומה כאן הוא $\text{P}\epsilon\mu\nu\alpha$ או $\Sigma\omicron\mu\alpha$; ועל כל פנים, אין כאן שם ב־ Δ תחילית.

4. עיין בפרשנות המדעית ובאנציקלופדיה המקראית בערכיהם. לא הזכרתי את זיהוייהן של אַרְבּ וְאַשְׁעֵן שהוצעו בספרות ע"פ הקשרים לשוניים קלושים באתרים בלתי־מתאימים מבחינה ארכיאולוגית בסביבת דומה (עיין ערכיהם באנציקלופדיה המקראית, וראה בסקר תשכ"ח עמ' 30, 75).

[3]

קוצו של דלת

אלו באזור צפוני יחסית. מאידך גיסא, מקומו של הכפר דומה המוכר לנו הוא בגוש הדרומי של הקבוצה הראשונה של ערי ההר (פסוקים מח-נא). בקבוצה זו ערים אחת-עשרה; מהן מזוהות שמיר ויתיר ושוכה, דביר-רבוד (?), ענב ואשתמה וענבים.⁵ דומה הייתה צריכה, אם כן, להימנות בקבוצה הראשונה ולא בקבוצה השנייה. על בעיה זו עמד ז' קלאי בספרו "נחלות שבטי ישראל", והניח את הקושי בצריך עיון.⁶ לאור עיוננו בנוסחאות השם התשובה היא פשוטה: מסתבר שהעיר דומה הייתה קיימת בגוש של חברון ותפוח, ושמה נשכח, כמו רוב הערים שבקבוצה זו. דומה שבמחוז הדרומי אפשר שהייתה קיימת בתקופת המקרא – לפי טיב שמה ולפי ממצאיה הדבר סביר – אבל ברשימה שביהושע היא לא נזכרה, כשם שאדורים-דורה הסמוכה לה, הידועה במקורות שונים מתקופות שונות, אף היא אינה מנויה ביהושע (על העדרה של אדורים העיר קלאי שם).

לעניין שלנו יש השלכה על פרשה אחרת: "בן עשרים וחמש שנה יהויקים במלכו... ושם אמו זבודה בת פדיה מן-דומה" (מלכים ב כג, לו). במירב הזהירות המדעית העלה בזמנו ויקטור גרן⁷ את ההשערה, שבפסוק זה מוזכרת רומה שבגליל התחתון. אָפֶל חזר והעלה את הזיהוי, והוא מקובל כיום בדרך כלל.⁸ בעקבות הזיהוי הגאוגרפי הזה נבנו תאוריות היסטוריות על "קשרי נישואין בין יאשיהו למשפחות מיוחסות משבטי הצפון שלא יצאו לגלות אשור", מה שמתקשר להנחה הרווחת בדבר התפשטותו של יאשיהו לתחומי ממלכת ישראל לשעבר. ראשונים במהלך היסטורי זה ב' מזר וש' קליין, ובעקבותיהם מצוטטת דעה זו הרבה.⁹

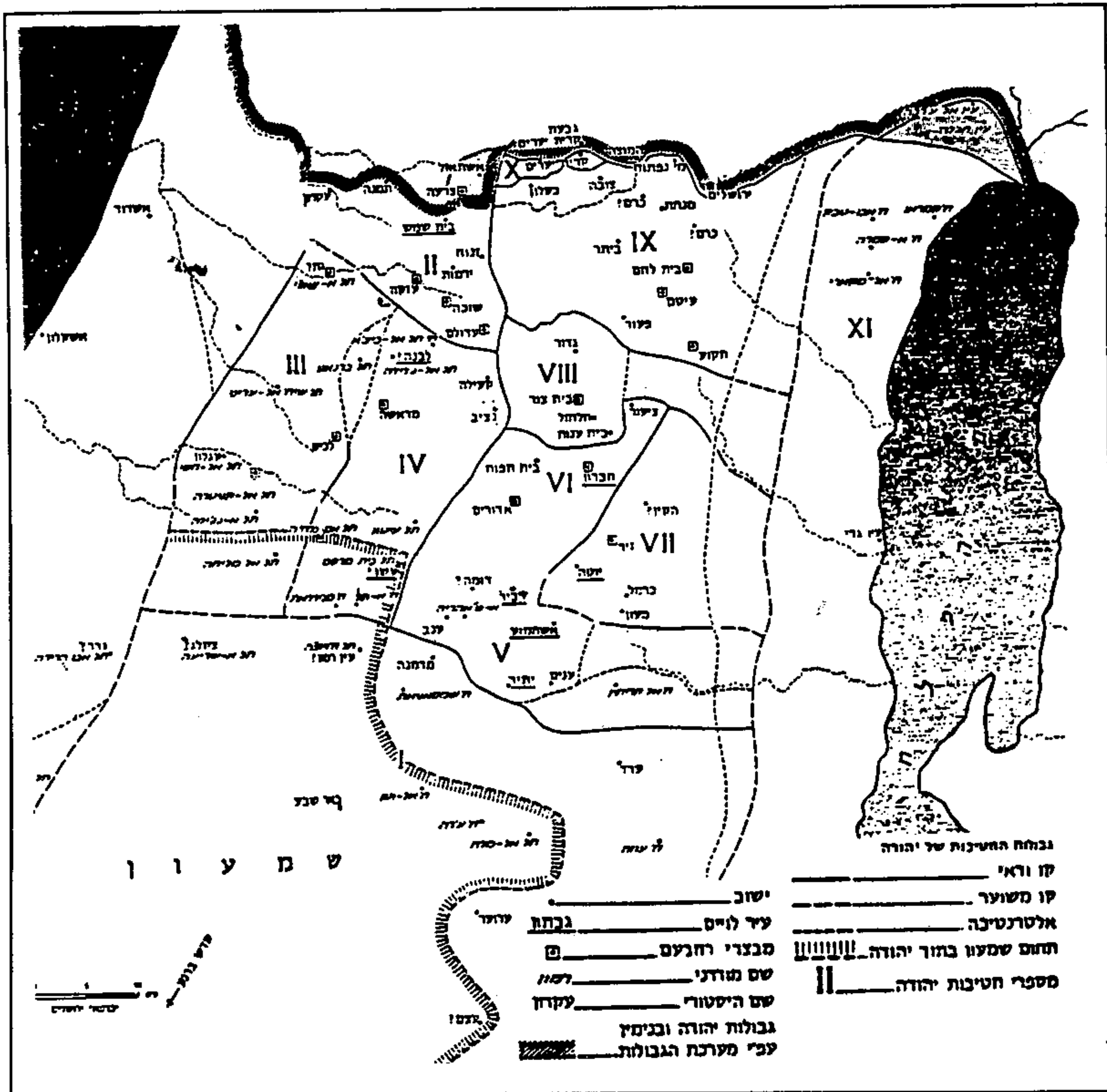
5. ראה פרשנות ליהושע וערכים באנציקלופדיה מקראית, וכן ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 326-327.

6. שם, עמ' 327-328. אף הוא מציין, שזיהויה של דומה המנויה בקבוצה השנייה שולל את זיהוי דביר – העיר הראשה לערי הקבוצה הראשונה – ברבוד הסמוכה מאוד לדומה. יש להוסיף שכיום, לאחר עבודתו של מ' כוכבי בח'רבת רבוד (ראה מאמרו בתוך: חפירות ומחקרים, בעריכת י' אהרוני, תל-אביב תשל"ג, עמ' 49-175), קשה מאוד לפקפק בזיהויה של דביר ברבוד. כוכבי הגדיר זיהוי זה במלים "התוצאה החשובה ביותר של סקר תשכ"ח", ודעתו התקבלה בדרך כלל. ראה למשל מזר, כנען וישראל, עמ' 228; הנ"ל, חפירות ומחקרים, עמ' 143; אהרוני, א"י בתקופת המקרא, מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 275; Z. Kallai, *Historical Geography of the Bible*, Jerusalem 1986, p. 388.

7. מהד' עברית ע"י ח' בן-עמרם (לעיל, הערה 1), ו, עמ' 247.

8. ראה א"פ רייני, אנציקלופדיה מקראית, ז, עמ' 337 וביבליוגרפיה.

9. ב' מזר, "מסע תגלת פלאסר השלישי לא"י", ידיעות א (תרצ"ג), עמ' 4; ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים 1967, עמ' 2; ח' תדמור, "כיבוש הגליל בידי תגלת פלאסר", בתוך: כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 67, וראה מראי המקומות שמציין שם בהערה 36.

הערות למפה:

- א. מפה זו הוכנה על פי פרסומים של פרופ' ז' קלאי, אשר גם סייע בידי בעצה ובעיון בנושא המאמר. תודתי נתונה לו.
- ב. חטיבה IX במפה זו – על פי הפסוק בתרגום השבעים ליהושע טו.
- ג. שאלת מיקומו של קו הגבול בין חטיבה V לחטיבה VI עומדת במרכז הדיון במאמרי, ולפיכך הושמט קו זה מן המפה.

[5]

קוצו של דלת

ח"א גינזברג, שהתקשה לעכל את ההיתלות בשני שמות (רומה ויטבה) שניתנו בכתוב ללא אינדיקציה גאוגרפית באשר למיקומם, הציע לזהות את יִטְבָּה ביהודה, ואת רומה הוא רוצה לתקן לדומה, ולזהותה עם דומה שלנו.¹⁰ טענו נגד תיקונו, שאינו מבוסס על שום עדות טקסטואלית.¹¹

עתה, כשנתברר שהנוסחה המקורית ביהושע היא רומה, אין צורך בשום הגהה, וברור שאין שום סיבה להעתיק את המקום לעיר הצפונית, שאינה נזכרת במקרא. עדיין אנו מצווים באותה זהירות שנקט בזמנו גרן ("הדבר אפשרי, אך לא הייתי מעז לקבוע מסמרות, שהרי יכלו להיות בא"י כמה ערים בשם זה ובמקרא לא מצוין מקומה של העיר הזאת"),¹² אולם בעדיפות ראשונה יש להעמיד את רומה על חזקתה, ז"א שאם במקרא כולו נזכר שם זה פעמיים, באחת מהן יש מיקום גאוגרפי ידוע ובאחת אין, הרי כל זמן שאין סיבה לחשוב אחרת, יילמד הסתום מן המפורש.

במקום אחר ערערתי על עמוד-תווך גאוגרפי שני שהועמד ביסוד התאוריה בדבר התרחבות יאשיהו ("מגבע ועד באר שבע", מזר זיהה את גבע זו עם אתר בלב הר אפרים סמוך לשילה. הראיתי במחקרי, שאין יסוד להניח קיומו של יישוב בשם זה באפרים, והמקורות שמזר מסתמך עליהם מצביעים על יישוב בשם גב, שנעשה לאחר מכן ג'יב).¹³ דומני, שבהערכה היסטורית חוזרת לפועלו ולתחום שליטתו של יאשיהו יהיה צורך להביא בחשבון גם את מסקנותיי בשני הנושאים הנזכרים.

אם נסכם את פרשת רומה, ראינו שעיון חסר פניות בכל אחד משני התחומים כשהוא לעצמו – התחום של בדיקת הנוסח ותחום העיון הגאוגרפי בכתובים – מוביל לאותה תוצאה: רומה היא העיר הנזכרת ביהושע, ומקומה בגוש (הצפוני יחסית) של חברון. הצטרפות של נתונים שמצאו את דרכם בדרך מקרה אל הנתיבים הראשיים שהחוקרים דרכו בהם, היינו נוסח הדפוסים, נוסחתו השולית של אוסביוס והאתר דומה שבקרבה מסוימת לאזור הנידון, הסיעה את דעתם של החוקרים מן הנתונים העיקריים והשרישה את הזיהוי המוטעה.

וכאן אני חוזר אל מה שפתחתי, בדבר ההבדל בין שימוש בנוסחאות כשלעצמו לבין שקילה נכונה של נוסחאות. במה הדברים אמורים? המעיין כאן במהדורות *Biblia Hebraica* מיסודם של Kittel & Kahle ימצא דרך טיפול מעניינת

10. H. L. Ginsberg, *Marz Jubilee Volume*, N.Y. 1950, p. 349

11. ראה תדמור ורייני הנזכרים בהערות 8, 9 לעיל.

12. ראה לעיל, הערה 7.

13. י' אליצור, "גב בהר אפרים ושאלת קיומה של 'גבע' מצפון לבית-אל", קתדרה 45 (תשמ"ח), עמ'

יואל אליצור

[6]

ואופיינית. במהדורות הראשונות (עד 1952) נכתב וְדוּמָה בלא כל הערה. במהדורות החדשות, שבהן הותאם הטקסט לגמרי לכתב-יד לנינגרד, נכתב בגוף הטקסט וְדוּמָה לפי כ"ל, אך באפאראט צוין: "כך לפי כ"ל ועוד הרבה כתבי-יד עבריים, כתבי-יד של השבעים, הסורי והוולגאטה (ונוסחה זו שגויה). לפי הרבה כתבי-יד של השבעים ותרגום יונתן: ודומה".¹⁴ מאלף הדבר, עד כמה יכולה ההשקפה המחקרית המושרשת להשפיע על כוח השיפוט של מלומדים גדולים שעיקר עניינם במפעל זה בבדיקת הנוסחאות ועדי הנוסח הקדומים!

לתשומת לב בפני עצמו ראוי תרגום יונתן שצוטט כאן כמקור מכריע לטובת וְדוּמָה. בעלי *BH* הסתמכו על מהדורת שפרבר, ושם אנו מוצאים באמת וְדוּמָה. אולם בדיקת כתבי-יד עיקריים מהעומדים ביסוד מהדורתו מוכיחה שוב את הנוסחה וְדוּמָה.¹⁵ כתבי-היד התימניים העשויים בשיטת התאג' – מקור ותרגום – ויתרו בפסוקים אלו על העברת הפסוק פעמיים, הואיל וכל הפסוקים הם שמות שאינם משתנים בתרגום. בכתב-יד Brit. Mus. 128, שהוא הבסיס המרכזי למהדורת שפרבר, נמחקו שתי האותיות ור שבתחילת המלה; המהדיר, שלא ידע על חילופי הנוסח בתיבה זו, העתיק כאן מן הדפוס וְדוּמָה, ובבלי דעת הפך למקור עיקרי להכרעתם של בעלי *BH* לטובת הנוסחה בדלת... כקוריוז אציון, שדווקא בדפוסו מקראות גדולות מצויים לפני כל אדם נדפס בתרגום יונתן לנכון וְדוּמָה, בניגוד לעברי שכנגדו, ללמדך – ואף זה מתורתו של ר' מרדכי ברויאר למדנו – שלא תמיד עדיפה מהדורה מדעית על המהדורות ה"וולגאריות".

14. לנחות הקורא פענחתי את הקיצורים ותרגמתי לעברית.

15. Brit. Mus. 127, 130, 131 על פי מיקרופילם בספרייה הלאומית בירושלים.